

УДК 316.356.2

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ У СУЧАСНІЙ БАГАТОПОКОЛІННІЙ СІМ'І

Козаченко Ольга Олександрівна – аспірантка кафедри історії та теорії соціології Львівського національного університету імені І. Франка

У статті проаналізовано найважливіші особливості взаємозв'язків між прабадьками, батьками та дітьми в сучасній багатопокілній сім'ї. Розглянуто основні соціальні проблеми, що пов'язані з міжпоколінною взаємодією у сімейній сфері та запропоновано можливі шляхи їхнього вирішення.

Ключові слова: багатопокілнна сім'я, прабадьки, батьки, діти, міжпоколінні зв'язки.

В статье проанализированы важнейшие особенности взаимосвязей между прабабушками, родителями и детьми в современной многопоколенной семье. Рассмотрены основные социальные проблемы, связанные с межпоколенческим взаимодействием в семейной сфере и предложены возможные пути их решения.

Ключевые слова: многопоколенная семья, прабабушки, родители, дети, межпоколенческие связи.

The article considers the major features of intercommunications between grandparents, parents and children in modern multigenerational family. Author analyzes basic social problems which are related to cooperation between generations in a domestic sphere and the possible ways of their decision are offered.

Keywords: multigenerational family, grandparents, parents, children, relation between generations.

Взаємовідносини між різними поколіннями в сім'ї були і залишаються важливим елементом повсякденного життя. Їх стан та характер впливають фактори мікро- та макrorівня, а саме, етап життя сім'ї, ціннісні установки представників різних поколінь, соціально-економічне становище сімей та всієї держави загалом, характер соціальної політики в сфері надання послуг щодо догляду за дітьми та престарілими тощо. При цьому багатовіковий досвід доводить, що має великі переваги, забезпечуючи можливість догляду за дітьми, важкохворими і престарілими людьми, а також є важливим ресурсом допомоги молодим та неповним сім'ям. Проте відкритим залишається питання щодо збереження такої ситуації в майбутньому. Чи будуть наші онуки, ставши бабусями чи дідусями, допомагати своїм дітям та онукам? Чи захочуть наші нащадки створювати багатопокілнні сім'ї заради догляду за престарілими людьми, тобто хто допомагатиме сучасному молодому поколінню в старості?

Проблема багатопокілнної сім'ї цікавить дослідників переважно в контексті вивчення певних демографічних особливостей українського суспільства. Натомість, поза увагою соціологів залишається питання характеру взаємозв'язків між представниками різних поколінь всередині сім'ї, а також основні соціальні проблеми, що можуть бути пов'язані з дис(функціонуванням) багатопокілнної сім'ї. Мета цієї статті – аналіз особливостей та характеру взаємозв'язків між генерацією дітей, батьків та прабадьків у сучасній багатопокілнної сім'ї в контексті надання взаємодопомоги та підтримки. Серед дослідників, які звертали увагу на проблематику багатопокілнної сім'ї можемо виділити доробок таких вчених В. Савка, А. Синельников, І. Елисеєва, Т. Яблонська, А. Журек, Х. Бертрам, В. Бенгстон, Е. Бек-Герншеім.

Багатопокілнна сім'я частіше за все визначається як така, що містить три (або більше) поколінь, пов'язаних між собою спільним або близьким місцем проживання та спільним побутом, тісними економічними, соціальними та психологічними зв'язками. Враховуючи неоднозначність питання щодо спільного місця проживання трьох поколінь однієї сім'ї як основного критерію конститування багатопокілнної сім'ї, можемо висловити думку, що аналізований тип сім'ї варто розглядати в широкому контексті, а отже, визнавати наявність монолокального та полілокального типів багатопокілнних сімей. У структурному відношенні багатопокілнна сім'я може включати, такі підсистеми: 1) Особистісна підсистема (окремі індивіди як члени сім'ї); 2) Міжособистісна підсистема, що містить подружню, батьківську, прабадьківську, сиблінгову підсистему, а також підсистему свояцтва; 3) Сімейна підсистема, що містить репродуктивну сім'ю (молоду сім'ю) та орієнтаційну (сім'ю найстаршого покоління).

Зважаючи на вихідні положення системної теорії, усі підсистеми багатопокілнної сім'ї є взаємопов'язаними та взаємозалежними. Функціонування однієї частини цілої системи багатопокілнної сім'ї не може бути зрозуміле поза зв'язками з рештою частин, які є двобічними.

Багатопокілнна сім'я була найпоширенішим типом сім'ї саме в традиційному суспільстві, натомість з переходом в індустріальну епоху вона була витіснена нуклеарною сім'єю. Розглядаючи тенденції щодо розповсюдженості багатопокілнної сім'ї, скористаємося результатами моніторингу Інститута

соціології НАН України «Українське суспільство 1992-2008». Вони засвідчують, що упродовж 2002-2008 рр. існує тенденцію до незначного коливання частки багатопокілінних сімей довкола 1/5 частини від усіх типів сімей [1, с. 61]. На наш погляд, серед найважливіших причин, що сприяють збереженню багатопокілінної сім'ї в українському суспільстві, можна виділити такі чинники: демографічні (зростання кількості неповних сімей та людей похилого віку, які шукають підтримки з боку інших поколінь та членів родини); соціокультурні (сімейні цінності; набуття соціального капіталу через зв'язки різних поколінь); економічні (незабезпеченість житлом та низький рівень матеріального добробуту молодих і неповних сімей, людей похилого віку; поширення ринкових форм господарювання, коли міжсімейна кооперація стає вигідною, неефективність соціальної політики в сфері підтримки молодих, неповних сімей та людей похилого віку); індивідуальні (задоволення матеріальних та духовних потреб; а значущість родинних зв'язків інтерналізовані норми допомоги по догляду за дітьми, батьками/прабатьками).

Слід зазначити, що в Україні відсутні соціологічні дослідження, які б давали цілісну картину функціонування багатопокілінної сім'ї. Досліджуються переважно лише окремі його аспекти. Зокрема цікаві дані отримані Т. Яблонською шляхом групових інтерв'ю з багатопокілінними сім'ями у різних регіонах України. Вибірка, що склала 12 сімей, дає можливість виокремити та охарактеризувати певні їхні якісні ознаки та проблеми. Згідно результатів дослідження, багатопокілінним сім'ям характерні наступні особливості: виражений авторитаризм як стиль сімейних взаємин, що виявляється в безапеляційній позиції старших щодо молодшої сім'ї та фінансовому контролі, який мотивується прогнозованою неспроможністю молодих ефективно розподілити бюджет; схильність до традиційного розподілу домашніх обов'язків, коли більшість функцій із забезпечення життєдіяльності сім'ї лягає на старшу жінку. Однією з особливостей, що спостерігається в багатопокілінних сім'ях, є делегування виховної функції старшому поколінню – бабусям і дідусям. Особливо яскраво це виявляється тоді, коли молода розлучена жінка з дітьми проживає зі своїми батьками. Тоді дідусь і/або бабуся стають фактичними батьками дитини, а біологічна мати виконує щодо дитини або роль сиблінга (брата чи сестри), або роль дистанційної “матері-годувальниці”. Хоча така ситуація і має певні позитиви (передача культурних і духовних цінностей від старшого покоління до молодшого, збереження традицій української родини), з іншого боку, це може призводити до сплутаності, невизначеної або перевернутої ієрархії, конфліктів всередині сім'ї [2].

Взаємозв'язок, що стосується допомоги всередині багатопокілінної сім'ї, може мати як матеріальний (фінансова допомога, постачання продуктів харчування), так і емоційний характер (задоволення емоційно-товариських потреб у співчутті, взаєморозумінні) позбавлення почуття самотності тощо) або стосуватися надання послуг (щоденне виконання побутових справ, догляд за членами сім'ї тощо). Варто підкреслити, що в сучасному суспільстві інтенсивність та специфіка зв'язків між прабатьками, батьками та дітьми залежить від циклу життя сім'ї: найбільшій допомозі та підтримці потребують молоді, неповні сім'ї, а також сім'ї, які складаються з престарілих людей. Тобто, здебільшого багатопокілінні сім'ї містять сімейні субсистеми, що перебувають або на початкових стадіях свого життєвого циклу, або, навпаки – завершують його. Необхідно також згадати про сім'ї важкохворих та людей з особливими потребами, яким необхідна постійна допомога з боку членів багатопокілінної сім'ї. Згідно даних “Європейського соціального дослідження”, українці більше за інших європейців надають фінансову допомогу й підтримку у повсякденній домашній роботі своїм дорослим дітям та онукам, які живуть окремо від них. Утім, більшою мірою вони отримують відповідну підтримку від дітей та онуків. Усе це – очевидний наслідок збереження традиційних відносин в українській сім'ї, а також недостатньо розвинутої державної підтримки сім'ї та неефективності соціальної політики [3, с. 132].

Наявність тісних міжпокілінних зв'язків між батьками та дітьми, що не проживають разом, підтверджують результати обстеження “Батьки і діти, чоловіки та жінки в сім'ї та суспільстві”, проведеного в Росії у 2004 році. Соціально-демографічне обстеження було частиною міжнародної дослідницької програми “Покоління і гендер”, ініціатором якого виступила Європейська економічна комісія ООН, а координатором в Росії – Незалежний інститут соціальної політики. Дослідники брали до уваги респондентів, які проживали окремо від двох живих батьків. Вибірка включала 2311 респондентів у віці 18–39 років. Результати дослідження продемонстрували, що найчастіше з батьками зустрічаються жінки та чоловіки 25–34 років, до того ж інтенсивність зустрічей збільшується при наявності у молодшого покоління власних дітей віком до 3 років. Оскільки приводом для зустрічей з батьками є не лише спілкування та емоційна підтримка, але й об'єктивна необхідність у допомозі, близько 70% респондентів, що мають дітей до 3 років, зустрічаються з батьками не рідше 1 разу в тиждень. Важливим фактором впливу на інтенсивність міжпокілінних зв'язків є вік, коли діти покидають батьківський дім: чим раніше діти відокремлюються від батьків, тим рідше вони з ними зустрічаються. Найважливішою перешкодою для особистих зустрічей між батьками та дорослими дітьми виступають великі затрати часу (більше 1 год.) на подолання відстані між двома помешканнями. Як виявилось, в Росії приблизно чверть респондентів проживає на відстані 15 хвилин від

своїх батьків, а близько 80% - на відстані не більше 1 години [4, с. 518–540].

Становить інтерес досвід західних суспільств у сфері дослідження взаємозв'язків між представниками різних поколінь, а також основні соціальні проблеми, які є актуальними у контексті вивчення багатопокілінних сімей. Для західних соціологів тема міжпокілінних відносин стала актуальною з останньої чверті ХХ ст. з огляду на зміни у віковій структурі суспільства. Саме у цей період відбулося поєднання тенденцій до зниження рівня народжуваності та зростання тривалості життя, що визначили контури “старіючого суспільства”. Багато дослідників звертають увагу на проблеми багатопокілінних сімей в контексті обговорення питання допомоги та догляду за певними віковими групами (дітьми та престарілими людьми), що можуть бути актуальним як для сьогодення, так і для майбутнього. Дуже часто такі обговорення пов'язані з гендерним питанням, оскільки в сучасному суспільстві жінок можна вважати основним суб'єктом догляду як за дітьми, так і людьми похилого віку. Власне, догляд за дітьми об'єднує усі три покоління: дітей, матерів та бабусь. Наприклад, останні є тими особами, які найчастіше доглядають за дітьми у випадку, коли молода мама працює чи хворіє, а також під час шкільних канікул онуків. Саме жінки (дочки та онучки) доглядають за старшим поколінням, надаючи емоційну та фінансову підтримку. Елізабет Бек-Герншеім (Elisabeth Beck-Gernsheim), авторка книги “Перевинаходячи сім'ю. В пошуках нових стилів життя”, прогнозує ситуацію в майбутньому запитує: “Чи будуть жінки таким “прихованим ресурсом” у сфері догляду за дітьми і в майбутньому?”. Зважаючи на тенденцію до індивідуалізації, коли нові норми заохочують індивіда “йти своїм шляхом”, “жити для себе”, виникає питання: «Чи захочуть в майбутньому бабусі, які зайняті власною кар'єрою, присвячувати стільки часу онукам?» Інше питання: «Хто буде доглядати за людьми похилого віку?» Оскільки тривалість життя зростає, то очевидно, що збільшуватиметься кількість людей, яким потрібна підтримка і допомога. Зростання кількості одиноких, бездітних, розлучених людей породжує питання, ким будуть доглядатися вони в похилому віці? Наприклад, пари, які не мають дітей, можуть зіткнутися з труднощами в ситуації, коли залишиться живим лише один з партнерів. У випадку розлучення та існування сім'ї, в якій повністю втрачається контакт з одним з батьків та прабатьками, останнім буде важко очікувати щоденну підтримку від онуків, адже втрачаються не лише фізичні, але й емоційні зв'язки. Е. Бек-Герншеім доходить до висновку, що, з одного боку, зростає кількість тих, кому потрібна допомога, а з іншого – зменшується кількість осіб, які беруть цю відповідальність на себе. Схожа ситуація може бути й у сфері догляду за дітьми, де також відчувається “нестача в підтримці”. [5, р. 68–79].

У останні десятиліття широкого обговорення на Заході набула ще одна тема, пов'язана з багатопокілінними сім'ями, а саме “сендвіч-покоління”. Цей термін описує осіб (переважно жінок середнього віку), які є одночасно “затиснені” між двома вимогами – підтримувати як батьків, так і неповнолітніх дітей, які від них залежні. Зростання актуальності такого феномену зумовлюється двома чинниками: по-перше, через зростання тривалості життя, збільшилась кількість літніх людей, що потребують допомоги; по-друге, існує тенденція відкладання народження дітей, що призводить до того, що жінки народжують у віці, коли повинні доглядати як за неповнолітніми дітьми, так і за батьками. Окрім того, в майбутньому зниження народжуваності призведе до зниження кількості родичів, які б могли поділити обов'язок догляду за батьками. Більшість дослідників вказують на такі проблеми “сендвіч-покоління”, як емоційне напруження жінок, відсутності вільного часу та низькій задоволеності від сімейного життя [6].

В українських реаліях невисокої тривалості життя та низьких показників середнього віку народження дітей (наприклад, середній вік українських матерів при народженні першої дитини у 2007 р. становив 23,4 роки, а в більшості європейських країн – 28–29 років [7]) проблему “сендвіч-покоління” варто розглядати в дещо іншому контексті. Специфікою українського суспільства є високий рівень допомоги з боку батьків не лише неповнолітнім дітям, але й дітям, що досягли повноліття та створили власні сім'ї. Таким чином в українському суспільстві проблема “сендвіч-покоління” розширюється з огляду на категорію тих жінок/чоловіків, які змушені допомагати як престарілим батькам, так і власним дорослим дітям.

Відповідальність у сфері догляду за дітьми та престарілими людьми пов'язана з питанням співвідношення ролі суспільства та сім'ї у цьому процесі. Результати вищезгаданого дослідження “Батьки і діти, чоловіки та жінки в сім'ї та суспільстві” (див. с. 6) дають уявлення про громадську думку Росії щодо відповідальності сім'ї та суспільства у питанні турботи за дітьми шкільного та дошкільного віку, а також за престарілими, що потребують догляду. Як виявилось, громадська думка більше схильна вважати сім'ю відповідальною за догляд, а суспільство – за матеріальну допомогу в складній ситуації. Окрім того, дослідження продемонструвало однорідність загальних висловлювань про взаємодопомогу батьків та дітей, але, разом з тим, крайню поляризацію думок, коли йдеться про конкретні прояви такої турботи, особливо при необхідності жертвувати власною кар'єрою. Так, змінити своє професійне життя для того, щоб воно не заважало у догляді за престарілими батьками, згідна лише більша половина опитаних (58%). Показово, що молодь більш схильна висловлюватися за необхідність фінансової допомоги батькам у важкій ситуації, але одночасно висловлюється проти спільного проживання з престарілими

батьками, навіть у випадку, коли представники старшого покоління не можуть за собою доглядати. Крім того, молодь більшою мірою виступає за гендерну рівність в обов'язках догляду за батьками [8, с. 330–334].

На наш погляд, отримані результати демонструють трансформації системи ціннісних орієнтацій молодого покоління стосовно міжпоколінної взаємодопомоги не лише в західних суспільствах, але й на пострадянському просторі (зокрема, в Росії).

Зважаючи на зростання гостроти проблеми відповідальності в сфері догляду за дітьми та престарілими людьми, варто обговорити різноманітні пропозиції щодо соціальної політики. З одного боку, можна шукати інституційне його вирішення, що може означати: по-перше, відкриття більшої кількості дитячих ясел, дитячих садочків та шкіл з групою продовженого дня; по-друге, зростання числа будинків для престарілих та кількості професіоналів, що займаються доглядом за літніми людьми, по-третє, поширення спеціальних закладів громадського харчування, що могли б частково компенсуватимуть відсутність допомоги з боку членів багатопоколінної сім'ї в сфері догляду за дітьми та престарілими людьми. Проте зростання кількості вищевказаних послуг породжує питання щодо їхньої якості, а також суб'єкта, який повинен їх оплачувати (держава, члени сімей тощо).

Окрім інституційного шляху вирішення проблем догляду за дітьми та престарілими, існують пропозиції, що стосуються гендерного аспекту вирішення аналізованої проблеми. Згідно точки зору дослідників гендерних питань, стосунки між поколіннями залежать від рівномірного розподілу домашніх обов'язків між чоловіками та жінками, а саме, від зростання рівня інклюзивності чоловіків у сферу виконання сімейної роботи. Робиться висновок, що в сучасних умовах жінки перетворюються на суб'єкт, який не може і не повинен цілковито забезпечити догляд за дітьми та престарілими. Саме тому чоловіки повинні активніше залучатися до виконання таких обов'язків. Це сприятиме стабілізації як міжпоколінних зв'язків, так і сім'ї загалом [5, р. 82-85].

Варто зазначити, що в українських умовах недостатньо інституціоналізованого сектору соціальних послуг престарілим людям, що мають обмежені можливості, взаємодопомога всередині сім'ї – це єдиний реальний шлях реалізації турботи про них. Навіть у випадку оплати праці спеціально найнятого професіонала, що допомагає у догляді за престарілими людьми, такий крок варто розглядати як турботу з боку сім'ї, а не держави. При цьому слід враховувати, що сформована в Україні громадська думка засуджує дітей, які віддають батьків у дім престарілих.

Отже, узагальнюючи особливості взаємозв'язків між членами багатопоколінної сім'ї в матеріальній, емоційній сфері та сфері надання послуг, можемо виділити декілька найважливіших моментів. По-перше, існують темпоральні особливості взаємозв'язків між поколіннями батьків, дітей та прабабків. У сучасному суспільстві найбільшою допомогою та підтримки потребують молоді, неповні сім'ї, а також сім'ї, які складаються з престарілих людей, тобто важливим фактором, що впливає на існування міжпоколінних зв'язків є етап життя сім'ї. По-друге, просторові особливості взаємозв'язків у багатопоколінній сім'ї визначаються існуванням моно- та полілокальних типів сімей. Великі затрати часу на подолання відстані між різними помешканнями знижують інтенсивність проявів взаємопідтримки між поколіннями всередині багатопоколінної сім'ї. По-третє, в сучасному суспільстві потенційної актуалізації набувають соціальні проблеми, що пов'язані з питаннями допомоги та догляду з боку членів багатопоколінної сім'ї за найбільш вразливими віковими групами (дітьми та престарілими людьми). В майбутньому основною соціальною проблемою у сфері міжпоколінної взаємодії може стати зіткнення двох тенденцій: зростання потреби в догляді та поширення невизначеності суб'єкта, який має бути відповідальним за цей догляд. Оскільки стаття акцентувала увагу на позитивних проявах взаємозв'язків між поколіннями батьків, дітей та прабабків, то перспективними залишаються дослідження багатопоколінних сімей не лише з погляду організації взаємодопомоги та взаємопідтримки, але й як джерела конфліктів та стресових ситуацій.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Головаха Є., Паніна Н. Українське суспільство 1992-2008: Соціологічний моніторинг. – К.: Інститут соціології НАН України, 2008. – 85 с. 2. Яблонська Т. Багатопоколінна сім'я з точки зору структурного підходу // Наукові студії із соціальної та політичної психології. Збірник статей. Випуск 17 (20), 2007. – Доступно на <http://www.ispp.org.ua/files/1229965422> 3. Головаха Є., Горбачик А. Соціальні зміни в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005-2007 роки. – К.: Інститут соціології НАН України, 2008. – 133 с. 4. Синавская О., Гладникова Е. Взрослые дети и их родители: интенсивность контактов между поколениями // Родители и дети, мужчины и женщины в семье и обществе / Под. науч. ред. Малевой Т., Синавской О. – М.: НИСП, 2007. – 607 с. 5. Beck-Gernsheim E. Reinventing the family. In Search of new Lifestyles. – Cambridge: Polity press, 2002. – 170 p. 6. V. Laidmäe V, L. Hansson L, T. Tulva T, E. Lausvee E, Kasepalu Ü. Multi-generation family in Estonia: multiple roles and the stress of living together with elderly people // The Internet Journal of Geriatrics and Gerontology. Volume 5 (№2), 2010 – Доступно на http://www.ispub.com/journal/the_internet_journal_of_geriatrics_and_gerontology/volume_5_number_2_50/article/multi-generation-family-in-estonia-multiple-roles-and-the-stress-of-living-together-with-elderly-people.html 7. Пальян З. Структурні чинники народжуваності в Україні: статистичний аспект. – Доступно на www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Etp/2009_22/Pal'yan.pdf 8. Корчагина И. И., Прокофьева Л.М. Население России: о роли общества и семьи в поддержке детей и престарелых // Родители и дети, мужчины и женщины в семье и обществе / Под. науч. ред. Малевой Т., Синавской О. – М.: НИСП, 2007. – 607 с.